

TOMASZ ZWIĄZEK, *Krajobrazy szesnastowiecznej Polski: las — ziemia — woda — ruda darniowa. Powiat kaliski i Wielkopolska w tle*, Instytut Historii PAN, Warszawa 2022, ss. 282, il. 99.

Recenzowana monografia dotyczy relacji pomiędzy środowiskiem a człowiekiem, którą Autor przebadał w ramach poszczególnych komponentów wchodzących w skład krajobrazu. Tym samym dotknął istotnych problemów, wynikających m.in. z eksploatacji zasobów naturalnych, których analogie obserwujemy w świecie nam współczesnym. Zaprezentowane wyniki mogą stać się punktem odniesienia w dyskusji o wpływie człowieka na przyrodę. Podejmując się badań nad szesnastowiecznym środowiskiem, mamy do dyspozycji niewielki zasób źródeł, które pozwalają jedynie na stworzenie modelowego fragmentu ówczesnej rzeczywistości. Tomasz Związek doskonale zdawał sobie z tego sprawę. Niemniej nawet wąska baza źródłowa nie jest przeszkodą do podejmowania takowych prac, wymusza jednak większą wrażliwość nawet na najdrobniejsze szczegóły i częściej popycha ku wykorzystaniu dorobku nauk pokrewnych. Niniejsza publikacja jest tego przykładem.

Monografia Tomasza Związka to poprawiona i uzupełniona wersja jego pracy doktorskiej obronionej w Instytucie Historii PAN w 2020 r. Składa się — oprócz wstępu i zakończenia — z czterech rozdziałów, których tematyka oscyluje wokół składowych krajobrazu wymienionych w tytule. Na końcu każdego z rozdziałów zamieszczono wnioski, co jest normalną praktyką, acz w tym przypadku ma znaczenie w kontekście konstrukcji zakończenia, które można odebrać bardziej jako ogólne rozważania Autora nad przeprowadzonymi i postulowanymi badaniami. Publikację wzbogacają liczne mapy, wykresy i tabele, w których przedstawiono wyniki badań zarówno w sposób przestrzenny, jak i ilościowy. Na końcu książki zamieszczono indeks geograficzny.

Tytuł pracy można ocenić jako dość asekuracyjny, co przy wielowątkowości poruszanych zagadnień, a także zderzeniu się ze źródłowymi ograniczeniami uniemożliwiającymi dostarczenie odpowiedzi na większą liczbę pytań, jest w pełni zasadne. Powiat kaliski, tak jak i Wielkopolska stały się tłem do ogólnych rozważań nad wykorzystywaniem poszczególnych elementów środowiska przez człowieka. Autor sięgnął po wyniki badań przeprowadzonych na terenach ościennych lub w innych państwach, gdyż dostępna baza źródłowa bywa wielokrotnie czynnikiem ograniczającym możliwości poznawcze. Nie wyklucza to jednak skorzystania z funkcjonującego w literaturze dorobku, aby wskazać na pewne uniwersalne rozwiązania.

We wstępie opisano klasycznie: cel pracy, ramy terytorialne i chronologiczne, kontekst prowadzonych badań wraz z inspiracjami zaczerpniętymi z anglosaskiej szkoły archeologii krajobrazu, uzasadniono układ pracy i omówiono bazę źródłową. Wśród wielu słusznych uwag związanych z nowymi interpretacjami i rozwojem badań nad historią środowiskową rzuca się w oczy wciąż powszechnie stosowane — za sprawą powoływania się na ustalenia Józefa Brody z połowy lat sześćdziesiątych XX w. (!) — uproszczenie odnośnie przesunięcia się linii eksploatacji zasobów leśnych z Korony na tereny Wielkiego Księstwa Litewskiego dopiero pod koniec panowania Jagiellonów¹. Choć zarządzanie litewskimi puszciami i handel wyrobami leśnymi nie są w większy sposób powiązane z tematem przewodnim pracy, to należy to uogól-

¹ Broda J. 1965a; Broda J. 1965b.

nienie sprostować, odsyłając czytelników do zapoznania się z ustaleniami Anny Pytasz-Kołodziejczyk² czy Józefa Słiwińskiego³.

Pierwszym z omówionych krajobrazów jest las. W poświęconym mu rozdziale Autor zawarł informacje na temat rozwoju sieci grodowej, a następnie osadniczej w Wielkopolsce, koncentrując się nie tylko na samym lesie i jego eksploatacji, polegającej wówczas bardziej na karczunku pod pozyskanie terenów uprawnych niż związanej z rozwiniętym handlem drewnem. Przedstawiono szereg oddziałujących na siebie elementów prowadzących do wylesienia obszaru Wielkopolski we wczesnej nowożytności, co zostało już dostrzeżone w literaturze przedmiotu⁴. Związek skupił się na sekwencji zależnych od siebie działań poprzedzających deforestację, sięgnął przy tym do dorobku badaczy reprezentujących nauki pokrewne historii, a i sam w interesujący sposób zinterpretował dostępną bazę źródełową. Eksploatację zasobów leśnych zaprezentował wielopoziomowo, gdyż — co udowadniają przeprowadzone badania — wpływał na nią wspomniany powyżej karczunek towarzyszący rozwojowi osadnictwa, ale także sposób organizacji wycinki i przechodzenie wsi na prawo niemieckie. Podkreślono także wpływ działalności człowieka związanej nie tylko z pozyskiwaniem drewna na opał czy cele budowlane, ale również na prowadzenie działalności produkcyjnej, co pokazano na przykładzie hut szkła.

Istotne dla zrozumienia przemian zachodzących w środowisku są przywołane w pracy wyniki badań palinologicznych oraz paleoekologicznych. Póki co nie są one rozpowszechnione wśród historyków i dotyczą raczej wyspecjalizowanych obszarów, stąd też uważam, że ogólna narracja nie straciłaby na jakości, gdyby Autor dokładniej zapoznał czytelnika z meandrami tych rozwiązań.

Jako drugi krajobraz (będący tematem przewodnim rozdziału trzeciego) Autor przedstawił ziemię. Rozpoczął od omówienia techniki pracy na roli, scharakteryzował typy gleb, od których zależne były rodzaje upraw. Interesującym sposobem określania kategorii podłoża była analiza inwentarzy pod kątem liczby pługów i radeł oraz stosunku liczby koni do wołów, na podstawie których Badacz pokusił się o określenie typu gleby (ciężka bądź lekka). Założono, że dany rodzaj urządzenia lub zwierzęcia wykorzystywany był do prac na konkretnym typie gleby (koń na glebach lekkich, zaś wół na ciężkich). Zestawienie umożliwiające interpretację zamieścił w dwóch tabelach (tabela 3.3, s. 94 oraz tabela 3.4, s. 95–96). W kolejnym podrozdziale na podstawie *Liber beneficiorum* oraz inwentarza klucza opatowskiego przeanalizowano świadczona zbożowe.

Choć na pierwszy rzut oka może się wydawać, że uprawa ziemi jedynie pośrednio wpływała na środowisko, to jej uwzględnienie w pracy jest uzasadnione, biorąc pod uwagę zaprezentowane przykłady (ogólna konsumpcja zboża czy produkcja słoðu pszenicznego) wraz z pokrewnymi rodzajami działalności i jej skutkami (np. pozyskiwanie drewna do budowy młynów, przekształcenia sieci rzecznej). Badacz poruszył także zagadnienie nawożenia gleby. O ile w pierwszym podrozdziale omówił korzystanie z obornika i potażu (choć zabrakło powiązania jego wytwarzania z gospodarką leśną), to w późniejszych rozważaniach wykorzystał materiały ceramiczne znalezione przez archeologów w ramach programu Archeologiczne Zdjęcie Polski. Warto docenić próbę zinterpretowania na nowo dostępnych danych badawczych, choć zasadniczo sprowadza się ona do zasygnalizowania, że jest taka możliwość i zgłoszenia postulatów ściślejszej współpracy z archeologami.

Następnym krajobrazem jest woda. W pierwszym podrozdziale, uciekając się do metody retrospektywnej, na podstawie map z przełomu XVIII i XIX w. Autor scharakteryzował głównie rzeki powiatu kaliskiego oraz związane z nimi naturalne procesy wpływające na otoczenie,

² Kołodziejczyk A. 2007a; Kołodziejczyk A. 2007b.

³ Słiwiński J. 2010.

⁴ Hładylowicz K.J. 1932.

jak np. cykliczne powodzie, które nie zawsze należy rozpatrywać jako klęskę. Choć za zbyt czyste uważam wyjaśnianie czytelnikowi definicji powodzi (s. 143). W podrozdziale drugim Badacz rozwinął swoje rozważania nad sygnalizowanymi już wcześniej problemami. Szczególnie interesująco prezentuje się wykres 4.1 (s. 146), zawierający informacje o średnim oddaleniu osad wielkopolskich od najbliższych cieków. Wykracza to zdecydowanie poza — choć oczywisty — to jednak wciąż podkreślany związek między rozwojem osadnictwa a siecią rzeczną i jej eksploatacją. Z przyczyn naturalnych, mianowicie braku jezior na obszarze powiatu kaliskiego, temat wykorzystania zasobów wodnych został jedynie wzmiankowany, a podrozdział dotyczący zbiorników wodnych poświęcono stawom. Z nimi też, w pewnym stopniu, powiązane jest zagadnienie omówione w kolejnym podrozdziale, czyli formy eksploatacji wód, głównie rybołówstwo oraz młynarstwo. Odnośnie do tego pierwszego wyniki swoich badań Autor przedstawił na dwóch mapach ukazujących rozmieszczenie sieci stawów oraz wsi, w których odnotowano obecność rybaków. Zwrócił też uwagę na miejscowości, które swą nazwę wzięły od niemieckiego słowa *Kietz* (Kissy, Kiszewo, Kysów, Kiszewy), a także powiązane z połowami Rybitwy. Tematyka rybołówstwa została uzupełniona o rozważania nad powinnościami ludności służebnej z zaznaczeniem, że ze względów ekonomicznych część osób trudniących się połowem ryb mogło być zaliczanych do zagrodników.

Obszernie zostało omówione młynarstwo, którego rozwój zmienił sieć hydrograficzną badanego otoczenia⁵. W tym podrozdziale mamy do czynienia z przedstawieniem wyników badań zarówno w formie wykresu, jak i map. Autor omówił stosunek liczby młynów funkcjonujących do opuszczonych w latach 1507–1510 (wykres 4.3, s. 178). Podobnie jak lokalizacje młynów z kołami walnymi lub korzecznymi czy kołami dziedzicznymi i dorocznymi. Spróbował powiązać poszczególny typ stosowanego koła z rodzajem własności, tj. dziedzicznej bądź dzierżawionej.

Ostatni rozdział poświęcono rudzie darniowej. We wprowadzeniu Autor odniósł się do przywileju dla rudnika Jana Gelinghusa ze Stobna, z którego wynika, że po pracy eksploatowane miejsce winno zostać uporządkowane. W ostatnim akapicie pada zdanie: „Cytowana wzmianka z dokumentu dla wielkopolskiego rudnika wprost pokazuje, że już w XVI w. posiadano świadomość niszczenia środowiska naturalnego. Z tego też powodu na pewno zdawano sobie sprawę z pilnej potrzeby jego elementarnej ochrony” (s. 190), które można uznać za nadinterpretację. Zwłaszcza że mamy do czynienia z jednym konkretnym przykładem. Nie łączyłabym od razu w tak oczywisty sposób tego nakazu z chęcią ochrony środowiska, ale raczej z kwestiami związanymi w tym przypadku z bezpieczeństwem. Tematyka samej świadomości szkód wyrządzanych w ramach rozwijającego się przetwórstwa wymaga jednak dodatkowych badań.

W dalszej części rozdziału Związek ukazuje luki badawcze i ponownie sięga do zasobów AZP, gdzie znalazł informacje o 53 stanowiskach z zaakcentowanymi śladami obróbki limonitu, podaje ich liczbę i omawia chronologię oraz prezentuje rozmieszczenie przestrzenne. W studiach szczegółowych Autor zajął się uchwytnymi źródłowo kuźnicami. Wyniki badań, dla których podstawę źródłową stanowiły rejestry poborowe, zostały przedstawione na wykresach 5.3 (s. 221) oraz 5.4 (s. 222) wraz z przestrzennym rozlokowaniem na mapie (s. 223). Równie ważna jest tabela 5.3 (s. 227) będąca wykazem rzemieślników zajmujących się obróbką żelaza w 1565 r.

Mnogość podjętych zagadnień wraz z interpretacjami wykraczającymi poza typową dla historyka metodologię sprawiają, że monografię Tomasza Związka można określić jako inspirowaną. Nie ograniczył się on do weryfikowania funkcjonujących tez i odniesienia ich do obranego terytorium, przeciwnie: zaprezentował kilka nowych, interesujących rozwiązań i ścieżek badawczych, które mogą posłużyć za punkt odniesienia w przyszłych przedsięwzięciach. W trakcie lektury zauważalne jest, że Autor często wypełniał luki powstałe z powodu ograni-

⁵ Warto tu przywołać artykuł autora, zob. Związek T. 2014.

czonej bazy źródłowej informacjami dotyczącymi innych, już zbadanych terytoriów (przykładowo, odnosząc się do Małopolski w kwestii odrębności osad przemysłowych pod względem struktury zasiewów i przytaczając nawet w tym celu wykresy, s. 208–209). Nie jest to oczywiście praktyka naganna, wszak pewne uniwersalne zjawiska mające związek z badaną tematyką należało zaznaczyć nawet, gdy Autor nie dysponował zapleczem źródłowym, które pozwoliłoby mu w analogiczny sposób zbadać obszar powiatu kaliskiego. Podobnie jak naganne nie jest sygnalizowanie nowych kierunków badań nad historią środowiskową.

W pracy zaprezentowano spójny obraz relacji człowieka z przyrodą w epoce przedindustrialnej. Zarówno gospodarka leśna, proces karczunku, zmiany i zanieczyszczenia koryta rzek oraz gleb łącznie z zalegającą w nich warstwą żużlu wpływały na degradację wykorzystywanych zasobów naturalnych. Mocną stroną niniejszej publikacji jest przedstawienie wyników badań w formie map, wykresów i tabel, które są nie tylko przystępne w odbiorze, ale mogą okazać się pomocne przy okazji innych prac, niekoniecznie związanych z tematem przewodnim książki.

We wstępie Tomasz Związek napisał: „zależało mi na scharakteryzowaniu zmian zachodzących w dawnym (przedindustrialnym) krajobrazie na podstawie czterech istotnych elementów ówczesnej rzeczywistości — lasu, ziemi, wody i złóż rudy darniowej” (s. 11). Mimo ograniczonej bazy źródłowej udało mu się stworzyć model zależności pomiędzy poszczególnymi komponentami środowiska uwzględniający ich wzajemne oddziaływanie. Ponadto Autor zdawał sobie sprawę z barier narzuconych przez warsztat historyka i wykorzystał dorobek nauk pokrewnych, wzbogacając tym samym narrację. Aczkolwiek nie można mu odmówić i tego, że jest świadom, iż badania interdyscyplinarne wymagają pracy zespołowej. Dzięki temu czytelnicy otrzymali solidną dawkę inspirujących rozwiązań metodologicznych. Kierując swoje zainteresowania poza specyfikę typową dla historiografii, Związek zaprezentował szerszą perspektywę dla badań nad przedindustrialnym środowiskiem, a monografia może stać się punktem odniesienia dla przyszłych projektów.

mgra Joanna Kunigielis

Instytut Historii

Polska Akademia Nauk

jkunigielis@ihpan.edu.pl

© <https://orcid.org/0000-0003-2700-5226>

BIBLIOGRAFIA

- Broda Józef. 1965a. *Handel drzewny i transport*, [w:] *Dzieje lasów, leśnictwa i drzewnictwa w Polsce*, red. A. Żabko-Potopowicz i in., Warszawa, s. 106–110.
- Broda Józef. 1965b. *Skutki rabunkowej eksploatacji lasu*, [w:] *Dzieje lasów, leśnictwa i drzewnictwa w Polsce*, red. A. Żabko-Potopowicz i in., Warszawa, s. 122–125.
- Hładyłowicz Konstanty Jan. 1932. *Zmiany krajobrazu i rozwój osadnictwa w Wielkopolsce od XIV do XIX wieku*, Lwów.
- Kołodziejczyk Anna. 2007a. *Puszcze na Podlasiu, ich kolonizacja i podziały w XV–XVI wieku*, [w:] *Puszcze wielkokiśążące na północnym Podlasiu i zachodniej Grodzieńszczyźnie w XV–XVI wieku (podziały, administracja, służby leśne i wodne)*, red. J. Śliwiński, Olsztyn, s. 193–248.
- Kołodziejczyk Anna. 2007b. *Warunki naturalne puszczy na Podlasiu*, [w:] *Puszcze wielkokiśążące na północnym Podlasiu i zachodniej Grodzieńszczyźnie w XV–XVI wieku (podziały, administracja, służby leśne i wodne)*, red. J. Śliwiński, Olsztyn, s. 43–65.
- Śliwiński Józef. 2010. *Grodzieńszczyzna i Podlasie w XV–XVI wieku w Wielkim Księstwie Litewskim (wielkokiśążące puszcze i włości, eksploatacja, pożary)*, Olsztyn.
- Związek Tomasz. 2014. *Kształtowanie sieci młynów wodnych na przykładzie powiatu konińskiego (ok. 1300–1550)*, „Studia Geohistorica”, 2, s. 118–142.